

5. Яку, до речі, відомий український класик П. А. Загребельний абсолютно зігнував у романі «Брухт», проте це не завадило адекватно сприймати зміст твору.: *Загребельний П.А. Брухт* Х.: Фоліо, 2002. – 400 с.
6. *Вихованець Іван, Городенська Катерина*. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари. – 2004. – 400 с.
7. *Історія української мови. Морфологія*. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
8. *Капталян Олена*. Морфологічна парадигматика прізвищ прикметникового типу в українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 17. – Донецьк, ДонНУ, 2008. – С. 266–272.
9. *Маляр Л.В.* Вивчення творчості класиків української і зарубіжної літератури у школах Закарпаття (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.). // АҚД. – Івано-Франківськ. – 2004. – 48 с.
10. *Сабадош Іван*. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, Ліра. – 2008. – 480 с.
11. *Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / К.М. Лук'янчук (голов.ред), Н.Д. Бабич (уклад.)*. – Чернівці: Букрек, 2002. – 424 с.

Оксана Ніка (Київ), доцент кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, доцент

Концепт як барокова стилістична фігура

(на матеріалі писемних пам'яток другої половини ХVІІ ст.)

Специфіка барокового тексту традиційно вимірюється сполукою слів “поєднання непоєднуваного”, “неочікуване поєднання”, що конкретизується використанням різних стилістичних фігур і тропів, конфігурація яких універсальна, тому цілком придатна для лінгвостилістичного аналізу тексту будь-якого часового відтинку. Утім, традиційно визначувані стилістичні фігури і тропи лише певною мірою, у синтезі, можуть розкривати і покривати поняттєвий обсяг “поєднання непоєднуваного” як іманентної барокової риси. Оскільки ця особливість прочитується і в незвичних поєднаннях слів, виявляється і в межах одного речення-висловлювання, і в межах всього тексту, то з такими ознаками варто співвідносити оксиморон, метафору, антитезу, символ тощо. У цьому разі варто уточнити доцільність визначення концепту як власне барокової стилістичної фігури, яка в різний спосіб експлікувала б типову барокову ознаку творення нових і неочікуваних, “нонсенсних” для автора і реципієнта поєднань слів, висловлювань, ширше – нових смислів не тільки в тексті, але й “у просторі душі” людини барокового часу.

Нинішнє розуміння терміна “концепт” у філософії та лінгвістиці часто ототожнюється з поняттям, сигніфікатом, існують й інші тлумачення, частіше периферійні: концепт як прийом концептизму і кончетто як химерна метафора.

Для староукраїнського книжника слово “концепт” було відоме передусім за науковими текстами в значенні “поняття”. Так, у латиномовному трактаті з логіки І. Гізеля підтверджується таке ж функціонування *концепту*, що засвідчено і в предметному покажчику до публікації його текстів: *концепт* (також див. *поняття*) 31, 33, 53... [2, 445]. Тут наводимо й інші терміни для порівняння: *дискурс* (також див. *роз-*

міркування) [2, 442], *модус* («...цей модус, якщо він є розумовий, не стосується метафізичної [універсалії], як дотичної до *модусів або розумових відношень*» [2, 137].

У “Словнику російської мови XVIII ст.” *концепт* зафіксовано у двох значеннях, причому обидва не називають ні “поняття”, ні вияв барокового концептизму: «1. Лат. *conceptus*, через пол. *koncept*. *Мнение, представление о чем-л.; замысел, проект...*; 2. Лат. *conceptum*, через пол. *koncept*, нем. *Concept*. *Краткая записка, выписка; черновик письма, деловой бумаги...* || *Низший сорт писчей бумаги, используемой для черновиков*» [8].

Завдання нашої статті полягає в тому, щоб проілюструвати розуміння концепту як історичної категорії, що складалася під впливом середньовічних філософських поглядів, і співвіднести з конкретним її розумінням у текстах, у тогочасних поетиках і риториках як особливої стилістичної фігури. Її загальна природа, окреслювана як “нон-сенс”, “поєднання неочікуваного”, ілюструється фактологічним матеріалом, дібраним зі староукраїнських писемних пам’яток другої половини XVII ст.: рукописної збірки проповідей “Книга третя# каза(н)я розные”, що постала під впливом проповідей із П. Скарги, стародрукованих збірок проповідей А. Радивиловського та І. Галятовського.

В історичній лінгвістиці писемні пам’ятки різних часових періодів неодноразово ставали джерельною базою для визначення того чи іншого концепту з погляду лінгвоконцептології [1; 7]. Утім, історична специфіка концепту у барокових проповідях не була предметом спеціального лінгвістичного дослідження.

Зазначимо, що спершу термін “концепт” (від лат. *conceptus* – схоплення) ввели середньовічні філософи-концептуалісти, з’ясовуючи, що “загальне існує в речах (*in rebus*) і виявляється у мовленнєвих актах”, у такий спосіб це “відзначає середньовічний характер мислення, тісно зв’язаного з ідеєю втілення Слова і тим самим таким, що забезпечує розуміння речей і їх зв’язків” [5].

У логіці П. Абеляр налогоджував, що інтелект проявляється у здатності “схоплювати” різноманітні “модифікації душі” і вміло актуалізувати смисли, а отже, з цих позицій концепт трактувався як мисленнєвий конструкт і мовленнєва реалізація. Його відкриття мали значення для розвитку теорії мовлення: так, “схоплення” різних модифікацій душі або різних станів мовця відображає процес породження мовлення, діалогізацію як його обов’язкову ознаку, локаційні параметри, які є невіддільним атрибутом і розглядаються в сучасній лінгвістиці крізь призму актуалізаційних категорій, або дейксису, локації.

Відповідно до тогочасного історико-культурного розуміння П. Абеляр увиразнив специфіку мовленнєвої діяльності, а концепт як безпосередньо пов’язаний зі спілкуванням, смислом, співвіднесений із традиційною епістемою.

Витлумаченню основних понять концептуалізму присвячена низка досліджень з історії філософії С.С. Неретиної [3; 4], в яких визначається історичне підґрунтя розуміння слова і тексту, концепту і тропів із погляду середньовічної культури.

У тогочасних поетиках і риториках закріпилося вужче розуміння концепту як прийому концептизму. У цьому разі з концептом асоціюється неочікуваність, нон-сенс як гнучкість розуму і риторична майстерність поєднувати протилежне, суперечності. У зв’язку з цим термін актуалізує концептивне мислення, яке розглядається

поруч із концептом у вченні про дотепність (наприклад, у риторичі Ф. Прокоповича). Поєднання непеєднуваного як характеристика барокової естетики співвідноситься з потрактуванням концепту і концептизму як барокових стилістичних категорій.

Як можемо переконались, ці ідеї часто поширювались у середовищі українських книжників через латино- і польськомовні поетики й риторики, особливе значення серед них набула поетика польського теоретика М.К. Сарбевського. Зокрема, вплив М.К. Сарбевського на Л. Барановича розглядався з позицій концептизму (“у значенні гостра, швидка думка, дотеп, курйозний вислів, побудований на контрастах і антитезах” [6, 161]. Такий вплив міг відбуватися і через конкретні тексти. Прикладом поширення барокового концепту може слугувати рукописна збірка “Книга третя# каза(н)я розные”, що постала під впливом польськомовних проповідей П. Скарги. Рукописний переклад здійснено, очевидно, у 50-70-х рр. XVII ст., про що свідчать філіграні. У цьому тексті нові сполуки слів створюють концептивну образність:

трибунал милосердія, столиця ласкавого суду (про проведення сповіді): До ва(с) єреи, которые на то(м) *трибунале милосе(р)дія* и на то(й) *столци ласкавого суду* заседаєтє, маєтє велики(й) уря(д) полоуу дшъ лю(д)ски(х), вырыва(н)я и(х) з(ъ) пекла и моцы дїаво(л)скоє (Кн., 23);

справе(д)лво(ст) и милосе(р)діє су(т) неро(з)дн(л)ныє у Гда Бга сестры: Другая причина є(ст): абы ся *справе(д)лво(ст) в(д) милосе(р)дія* Бзьского не делила. бо *су(т) неро(з)дн(л)ныє у Гда Бга сестры*: ннкгды в(д)на бє(з) другое не є(ст) (Кн., 30);

Боязь Бзькая велики(й) є(ст) *єкекуто(р)* (Кн., 20).

У цьому значенні концепт трактується як вияв концептизму, характерний для барокової естетики.

Термін “концепт” використовувався і в гомілетичному трактаті І. Галятовського “Наука, альбо способ зложення казання”, що увійшов до складу його стародрукованої збірки “Ключ розуміння” (перше видання 1659 р.). Даючи практичні поради для складання таких текстів, проповідник пропонує розгорнути концепти про час чи місце, особливо в казаннях на погреб.

“Матерію” для проповіді І. Галятовський радить добирати з широкого кола джерел: “Читай книги і, що хорошеє вичитаєш, нотуй собі і до свого казання аплікуй”. У тому числі “читай казання розмаїтих казнодійов теперешнього віку і їх наслідуй. Если тії книги і казання будеш читати, знайдеш в них достатечную матерію, з которої можеш зложити казанне на хвалу божію, на отпор геретиком, на збудуванне вірним і на спасеніє душі своєї” (Г. Наука).

У передмові до “Вінця” А. Радивилівський пояснює: “назвалемь єще тые н(д)лныє проповѣди рожанымъ вннцемъ Хвымъ и дл# тогw, ижъ якъ рожа не ростетъ безъ терні#, якъ и єдин(ъ) з(ъ) прем(д)рыхъ пишет(ъ): Рожи з(ъ) терні# вьход#т(ъ); такъ сіи н(д)лныи проповѣди, не без(ъ) працы сложены сут(ъ) и написаны, бw будучи подлогw довѣпу и науки. розные мущлем(ъ) читати авторы и казнодѣи, з которы(х) якw цвѣты рожаные, матерїи и науки ку направленю вбычаєвъ лю(д)ских(ъ) належачіє збираючи, сей Вннец(ъ), положивши в(ъ) немъ за вснованіє Єв(г)лскїи слова, Хр(с)ту Спителю...” (Р. В., передм.).

“Читання книг”, на якому акцентували І. Галятовський і А. Радивилівський, розширювало можливості для концептивного мислення казнодії, давало “матерію” для творення неочікуваного. Передусім відзначимо, що новими для православної проповіді були поєднання античних і християнських “прикладів”, апеляція до латинських і польських паралелей, що і слугувало основою для творення барокових концептів. Так, на підтвердження теми проповіді (про пошуки слави Божої, а не людської) А. Радивилівський наводить “історію” з польськомовної “Спижарні прикладов” про покарання чоловіка, який добрі справи чинив не з любові, а з порожньої слави (Р. В., 155 б). В іншому випадку, переповідаючи про дамоклів меч, за Цицероном (Р. В., 112), розкриває сутність щастя у його Біблійному витлумаченні.

Фактично, маємо справу з різнополюсними за своєю культурно-історичною належністю інтертекстуальними вставками, що постають як результат концептивного мислення і творять типовий для бароко нонсенс у тексті. У цьому разі йдеться не стільки про специфіку функціональної перспективи “тексту в тексті”, скільки про “тексти в тексті”, точніше, – підпорядкування смислів наведених “текстів” до висвітлення основної теми казання, ілюстрування дотичності смислів, наведених за принципом неочікуваності, та їх “очікуване” узагальнення.

У казанні концепти могли означатися словами “історія” (Р. В., 155 б), “притча” (Р. В., 182 б), “приклад” (Г. Ключ, 161) або вказівкою на джерело, за яким переповідався приклад: “пишеть славный красомовца Цицеро в Діуновсіи тиранн, царю сиракузанско(м)” (Р. В., 112), “написаль Софоклесъ філософъ” (Р. В., 170 б).

Поєднання неочікуваного може досягатися анафоричним сполученням складників концепту: *Такои любви былъ до ближн#гw своегw стый Іванъ Бгословъ, который рекль: Возлюбленныи, аще сице во(з)любиль естъ на(с) Бгъ, и мы должни есмы другъ друга любити. Такои любви ку себѣ Іосафата црѣвича и црѣ# индійскогого потребоваль Варахія, слуга егw найвѣрнѣйшій, гды егw той (маючи оуже волю, впустивши ца(р)ствw, в(ъ) иноческо(м) пустелничо(м) животѣ Бгу служити) намовл#ль, абы царство Индійское прин#ль; рекль до негw Варахія: Г(с)подине мой, црю, люби ближн#гw, якw самъ себе; если добра# рѣчь естъ царствовати, царствуй, а если перешкода з(ъ) негw збавеню ест(ъ), чему той т#жарь на мене вложити хочешъ? Зычишь себѣ во(л)нымъ быти w(т) марностей сегw свѣта, зычь же и мнѣ, зычишь себѣ збавен#, зычь и мнѣ (Слово вѣ на неделю вѣ)* (Р. В., 200).

Одне з ключових слів у концепті, як правило, повторювалось, створюючи подібність через несподіваність зіставлення: *Енеашъ, кн#зъ тро#нскій, любиль Анхизеса, w(т)ца своегw, гды Тро# горѣла и огонь wторнулъ w(т)ца егw, Енеашъ вскочиль в(ъ) огонь и, порвавши w(т)ца своегw, вынесль егw з(ъ) огню на раменах своихъ. Любѣмо жъ и мы Бга, нб(с)ногw W(т)ца своего (Казанье на Вознесение Господне)* (Г. Ключ, 191). Згадка про Енея в тексті проповіді наводиться за Клавдіаном (Г. Ключ 191), створюючи елемент цілісності в такому нонсенсному сполученні.

Функціональна своєрідність концептів у бароковій проповіді зумовлена такими критеріями: 1) способом добору концептів із різних джерел; 2) характером їх представлення в тексті; 3) функціональною перспективою у структурі проповіді.

Щодо першого, то барокова протиставленість і взаємозв'язок релігійного / світського часто нівелювали опозицію греко-візантійського і латино-польського. “Нова” для православного читача лектура здебільшого і слугувала “матерією” для неочікуваного зіставлення з відомим і традиційним, проводила своєрідну світську аналогію до висловлених казнодією релігійних поглядів. Наприклад, концепт міг створюватися за допомогою несподіваного порівняння з Вергілія, що деталізувалося відповідно до інтенцій проповіді: такъ Х̃с̃ поступилъ з(ъ) смертю, якъ Геркулесь з(ъ) Какусомъ. Какусъ былъ то разбойникъ, который порвавши Геркулесово быдло, запровадилъ до яскинн̃ своєи, теде Геркулесь, вшедши до тоєи яскинн̃, самого Какуса забилъ булавою, и быдло своє w(т)толь выпровадилъ. Такъ и смерть порвала была дш̃и стыхъ w(т)цовъ, пр(ѳ)рквѣ, и патріарховъ старозаконныхъ, и запровадила до яскинн̃ своєи пекелнои, але Х̃с̃, вступивши до тои яскинн̃, и дш̃и стыхъ(ъ) w(т)цовъ w(т)толь выпровадилъ, и самую смерть поразилъ (Г., Ключ, 168 б-169).

Як правило, дібрана для цього “матерія” паспортизувалася глосами на полях, за винятком окремих випадків (про Перуна; про смоквоїдку і дрозда (Р. В., 182 б)).

Типові для бароко нонсенсні комбінування створювалися поєднанням книжного і народного, сакрального і профанного, наприклад, у наведеному тексті протиставлення слів (Х̃с̃ мовить... , а діаво(л) мови(т)) завершувалося простонародним висловлюванням: Х̃с̃ мовить: Внемлѣте себѣ, да неко(г)да wт#гчаю(т) ср(д)ца ваша wб#деніє(м) и п#нство(м), и печалми жите(й)ськими, а діаво(л) мови(т): wб#дайтеc#, оупи-ва(й)теc# и поки можете w че(с)ть и славу міра сего старайтеc#. *И не дивѣ, якій панѣ, такій и крамѣ, посполите люде мов#тъ* (Р. В., 121). Від такого вкраплення казнодія знову повертався до основної теми проповіді, продовжуючи протиставленість викладу симетричними побудовами: Чистый, оубогій, смиренный, послушный, злости немаючій в(ъ) себѣ жаднои Х̃с̃ Сп(с)тель... Нечистый, бога(т)ства милуючій, гордый, непослушный, в(ъ) злости и здрадѣ кохаючійc# діаволь (Р. В., 121).

За характером представлення в тексті концепти можуть акцентувати смисл у стислому вигляді (як приклад) або переповідатися як “історія”. “Історія” передбачала деталізацію розповіді, при цьому особливу роль у ній відігравали візуалізація та діалогізація. Наприклад, деталізована розповідь про дамоклів меч, як зазначається в тексті, подана за Ціцероном (Р. В., 112), є нонсенсом до розкриття сутності щастя в його Біблійному витлумаченні, що в загальному плані становить єдність інтерпретації цих смислів. При цьому відбувалася актуалізація з часово-просторовим виміром проповіді.

За функціональною перспективою у структурі тексту концепт здебільшого входив до основної частини казання (нарації) і становив логічний перехід до його завершення (конклюдії). Цим означалася більш варіативна частина проповіді – “приклад” / “історія”, добір яких не був точно прописаний в гомілетичному трактаті й залежав від тонкого і точного розуміння теми казнодією, того, наскільки йому вдалося “схопити” і з риторичною майстерністю інтерпретувати задану тему.

Отже, концепт представлений як стилістична фігура в бароковій проповіді, розквіт якої припадає на другу половину XVII ст. Загалом він виявляється як нонсенс, що передбачає новий тип текстопородження, за яким суб'єкт творить і акцентує на нових смислах “у просторі душі”.

Список літератури

1. Вільчинська Т.П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст.: монографія / Тетяна Вільчинська. – Тернопіль: Джура, 2008. – 424 с.
2. Гізель І. Вибрані твори у 3-х т. / ред.-упор. Лариса Довга. – Київ-Львів, 2010. – Т. II. – 461 с.
3. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Петра Абеляра / С.С. Неретина. – М.: Гнозис, 1994. – 216 с.
4. Неретина С.С. Тропы и концепты / С.С. Неретина. – М.: ИФ РАН, 1999. – 277 с.
5. Неретина С.С. Концептуализм // Новая философская энциклопедия. ИФ РАН. – М.: Мысль, 2000-2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
6. Радишевський Р.П. Барокковий концептизм поезії Лазаря Барановича // Українське літературне барокко: зб. наук. пр. / Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 156–177.
7. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
8. Словарь русского языка XVIII века. – СПб.: Наука. С.-Петербург. отд-ние, 1992. – Вып. 10. – СПб.: Наука, 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc>.

Список умовних скорочень назв джерел

Г. Наука – Галятовський І. Наука, альбо способ зложення казання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm.

Г. Ключ – Галятовський І. Ключъ разумѣніа. Львів, 1665. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 608. Кн. – Книга третя# каза(н)я розныє, XVII ст. – Рукопис ЦНБВ, Ш. 289П (61).

Р. В. – Радивилівський А. Вѣнецъ Хсѣвъ. К., 1688. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 59.

Лілія Москаленко (Київ), старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України, кандидат філологічних наук

Ідентифікатори осіб в українському судочинстві (на матеріалі «Актів (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683 – 1740 рр.)

Назви осіб за різними ознаками давно стали об'єктом пильної уваги мовознавців. Було простежено основні особливості їх формування, з'ясовано окремі риси структурної, системної й лексико-семантичної організації [2]. Однак дослідження регіональних систем назв осіб за різними ознаками в історичному аспекті, який передбачає аналіз конкретного (темпорально й локативно визначеного) мовного матеріалу, залишається актуальним.

Ідентифікатори осіб «Актів (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683 – 1740 рр.)» (далі – Акти) [1] (антропонімні, апелятивні чи антропонімно-апелятивні конструкції), які дають ту чи іншу характеристику особі, вирізняючи її з ряду інших, уже були об'єктом нашої уваги [5]. Особливо ретельно проаналізовано назви осіб за родом діяльності [6].

Однак поряд ідентифікаторами, які дають різнопланові відомості про певних осіб, поєднуючись із одно-, дво- чи тричленими антропонімами, в Актах зафіксовано ідентифікатори, які виокремлюють із ряду інших особу, яка не названа у справі власним іменем, іменем по батькові чи прізвищевою назвою або будь-яким їх поєднанням. Ідентифікатори такого типу характеризують особу через агентивні,